

І.В Воронова, доцент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна, ст. науковий співробітник

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Проблеми співвідношення права і закону привертали увагу з часів стародавніх мислителів Аристотеля, Платона, Сократа, Цицерона та багатьох інших. У сучасних умовах це питання не лише не втратило свого значення, а й стало ще більш актуальним, оскільки перебуває сфері розуміння феномена права. Воно співвідноситься з механізмами становлення і функціонування громадянського суспільства й правової держави.

З'ясування характеру співвідношення права і закону безпосередньо пов'язане з осмисленням розуміння права, виходячи із різноманіття думок, поглядів, теорій, концепцій, що стосуються природи, с сутності, соціального призначення цього специфічного суспільного явища. Це не залишає байдужим жодну мислячу людину, тому підвищений інтерес супроводжує право практично з моменту його виникнення.

Якщо до права не підходити спрощено, як до системи цілеспрямовано встановлених державою законів, підзаконних актів, юридичних норм, то бачимо, що природа права як суспільного феномена до сьогодні залишається не до кінця пізнаною, і багато в чому таємничою. При такому підході до розуміння права витікає, що держава є одночасно і творцем законів, і творцем самого права як осередку загальнообов'язкових правил поведінки. Але в такому випадку право втрачає ореол таємничості, оскільки виникає як позитивне право, тобто право похідне від правотворчої діяльності держави, залежне від його волі й сутності. Якщо право розглядати як результат правотворчого процесу, який здійснюється компетентними органами держави, то природно ототожнювати між собою позитивне право і закон,

оскільки вони є явища з однотиповими властивостями, у них загальна природа походження, обумовлена особливою діяльністю держави.

При підході щодо розуміння права з інших ціннісних позицій істотно змінюється характер осмислення самого права і його співвідношення із законом. Розуміння права у більш широкому змісті, ніж просто сукупність законів, дозволяє оцінювати його, в першу чергу, як акумулятор ідей, принципів, вимог природного права. Право у своєму різноманітному, ціннісному вираженні включає у свій багатогранний потенціал розвинені форми правосвідомості й правової культури, відбиває накопичений суспільством юридичний досвід й інші соціально-правові цінності. При такій оцінці розуміння права не може бути однозначних висновків щодо того, чи збігаються право й закон, чи не збігаються. Тут взагалі не може бути категоричних тверджень.

Щоб спробувати знайти відповідь щодо характеру й особливостей співвідношення права і закону, необхідно врахувати ту обставину, що у повсякденній юридичній практиці поняття «право» і «закон» у більшості випадків сприймаються як тотожні, однозначні, взаємоприйнятні категорії. Таке правове мислення обумовлене сприйняттям права як права позитивного. З суто наукових, теоретично вивірених позицій з орієнтацією на наближення до істини питання про розуміння права не може обмежуватися осмисленням позитивного права і відповідно висновком про збіг категорій «право» і «закон».

В умовах формування і функціонування громадянського суспільства і правової держави, реального забезпечення прав, свобод, життєвих потреб особистості право у його широкому, ціннісному розумінні, що переломлює свій потужний потенціал у відповідному позитивному стані суспільних відносин, не обмежується сферами дії позитивного права. Як суспільний феномен, право обумовлює природні, сутнісні, пріоритетні сфери життєдіяльності членів суспільства, пов'язані з безпекою людей, з гідністю

людського існування, з усіма тими гранями суспільного і приватного життя, які підкреслюють дійсне визнання особистості як вищої соціальної цінності.

У світлі такого підходу до розуміння права іншого характеру набуває питання щодо співвідношення права і закону, виявлення наявності або відсутності механізмів зіткнення між ними. Щоб деякою мірою виявити характер співвідношення між правом як ціннісним суспільним явищем і законом як продуктом цілеспрямованої законотворчої діяльності держави, варто акцентувати увагу на змісті, сутності, цільовій спрямованості відповідного закону. Інакше кажучи, необхідно виявляти природу прийнятого й функціонуючого закону: є він правовим, або ні.

Про органічну єдність, злитість права і закону можливо говорити лише за умови достатньої насиченості позитивного права ціннісним потенціалом природного права, спрямуванням законів до життєво важливих інтересів, потреб, устремлінь значної частини членів суспільства. Якщо закони реально забезпечують природні й невідчужувані права і свободи особи, то можливо констатувати функціонування у суспільстві дійсно правових ціннісних законів, що корелюється з відповідним ціннісним потенціалом права, об'єктивно виходячи за межі позитивного права.

Будь-яке дійсне протистояння між ціннісним потенціалом права і законом як джерелом позитивного права деформує наявність органічної єдності між цими явищами, підриває основи порядку в системі регульованих суспільних відносин і, в першу чергу, негативно позначається на правовому статусі особистості. «При науковому висвітленні зв'язку закону й права необхідно, на думку С.Алексєєва, виходити з того, що їхнє органічне єднання є суперечливим за суттю і значністю. І тому в наукових трактуваннях за даною проблемою слід з усією суворістю фіксувати не лише необхідне, історично і соціально позитивне, що характеризує органічну єдність закону і права, але й те, що виражає існуючі тут складні суперечливі співвідношення і більше того

– властиві єдності закону і права негативні сторони, чи навіть вади» [1, с. 239]. Причини цього криються в тому, що у суспільстві, яке лише шукає параметри громадянського, і державі далеко не правовій, в основному діють закони, які не можуть бути віднесені до категорії правових, оскільки в них відсутня цільова спрямованість на реальне забезпечення прав і свобод особи. Найбільшу кількість займають у цілому ті закони, що в першу чергу відбивають інтереси самої держави.

Правові закони не можуть зливатися з таким потенціалом права, що складається із всієї сукупності діючих у суспільстві законів. Для цінностей природного права у такому правовому конгломераті місця не залишається. Держава, що виступає в ролі єдиного творця права й формує за допомогою системи нормативно-правових актів, включаючи закони, зміст цього права, зберігає в собі прояви тоталітарної сутності й об'єктивно не може бути творцем правових законів. Відверто позитивне право як прояв винятково державної волі не може відкрити «зелену вулицю» для правових законів. Тому між позитивним правом і правовими законами складно знайти точки дотику. Це може носити лише епізодичний характер, властивий початковій фазі формування громадянського суспільства і правової державності. Природно і логічно шукати реальне співвідношення права і законів, що є правовими, лише в умовах, коли право як регулятор суспільних відносин, з'являється в якості незалежного від держави й закону [2, с. 13].

Держава, повністю орієнтована на видання правових законів, тобто по суті правова, поступово втрачає свою історично сформовану властивість бути творцем позитивного права. У своєму новому функціональному призначенні держава, обмежена вимогами правових законів, визнає й захищає цінності права. Держава, що знаходить риси і властивості, характерні правовій державності, на усе більш широкій і цілеспрямованій основі творить правові закони, але не формує право як явище об'єктивне, самостійне, автономне, що володіє безсумнівними ціннісними якостями. Правова держава з'являється як монополіст законотворчої діяльності й стає

реальним творцем за активного сприяння громадянського суспільства, що регенерує правові ідеї й ініціативи щодо правових законів.

Оскільки механізм дійсного співвідношення права і закону представлений, з одного боку, правом як соціальною цінністю і правовим законом, з іншого боку, то теоретичний і практичний інтерес представляє виявлення критеріїв правових законів, що відмежовують ці закони від законодавчих актів суто позитивного права, які перебувають в служінні державі, а не інтересам значної частини членів суспільства.

Довгий час критерієм правових законів пропонувалося вважати «загальну волю», носіями якої виступали суспільство в цілому, нації або народ. Закони, що адекватно відбивають таку волю, могли претендувати на визнання в якості правових. Зазначений критерій має логічну основу. Але тут виникають труднощі практичного плану, тому що дуже важко встановити точний вимір частки, обсягу зазначеної загальної волі в прийнятому законі. І в сучасних демократичних умовах законодавча влада в особі будь-якого парламенту як представницького виборного державного органу покликана об'єктивно виражати загальну волю своїх виборців і, отже, видавати лише правові закони. Однак у реальному житті така ідилія буває далеко не завжди. Більше того, значна кількість правових законів у загальній системі законодавства залишається вкрай незначною. Стає очевидним, що багато законів виражають не стільки загальну волю виборців, скільки інтереси й волю відповідного парламенту і його членів. Саме тому зазначений критерій не дозволяє в повному обсязі кваліфікувати відповідний закон у якості правового або як такого, що позбавлений зазначених властивостей.

Плідним і доцільним представляється звертання до таких духовно-моральних категорій як гуманізм, справедливість, чесність й до інших аналогічних цінностей як критеріїв правових законів. Підхід до права як нормативно закріпленої справедливості підкреслює ціннісну насиченість того права, що звернене до духовного складу особистості. Розуміння права з позицій аксіології й моральності дозволяє певною мірою усвідомлювати

природу прийнятих правових законів. Однак підхід до виявлення природи правових законів з опорою на духовно-моральні критерії таїть у собі небезпеку розчинення права, а, отже, і правових законів у ціннісному потенціалі моралі. Духовні цінності, якщо їм віддавати пріоритет, здатні нейтралізувати і навіть перетворити саму специфіку права й відповідних законів. Закон, оцінюваний лише з духовно-моральних позицій, може не розкрити повною мірою всі свої якості закону правового. Моральний критерій є більшою цінністю, але не є достатнім для виявлення істинно правових законів.

Істотне значення в якості критерію правових законів належать, так званому, «правовому ідеалу», що припускає відповідність прийнятих і чинних законів принципам добра, справедливості, гуманізму, дбайливого відношення до особистості в процесі впорядкування конкретних суспільних відносин. Зазначені ціннісні категорії щільно співвідносяться, переплітаються з принципами і нормами моралі й не досить повно розкривають юридичну сутність законів, які відносяться до розряду правових. Варто також мати на увазі, що правовий ідеал, подібно правовій істині, явище деякою мірою абстрактне, бажане, але слабо піддається практичній реалізації в умовах повсякденної правової дійсності. Даний критерій дозволяє виявляти лише певні правові аспекти, що характеризують конкретний правовий закон.

На думку О.В.Полякова, науковим критерієм для теоретичного розрізнення правового і неправового законів може бути наявність або відсутність суб'єктів, які користуються своїми заснованими на законі правами й обов'язками, що носить соціально виправданий характер, тобто наявність або відсутність соціальної легітимації даного закону [3, с.334]. Зазначений критерій практично не прояснює природу й функціональний прояв діючих у суспільстві правових і неправових законів, оскільки суб'єкти права досить по-різному можуть оцінювати ті або інші правові приписи.

Серед критеріїв правових законів помітна роль належить виявленню природно-правових начал у приписах правового закону. Практичне призначення подібних законів формується у максимальною наближеністю до прав, свобод, життєвих інтересів і потреб значної частини членів суспільства. Конституційні положення про права і свободи людини є, на думку В.С. Нерсесянца, найбільш важливим і основним критерієм «наявності або відсутності, дотримання або заперечення права взагалі, критерієм правового характеру чинного законодавства (законів і всіх інших джерел «позитивного права»), правового типу організації й діяльності різних гілок державної влади й держави в цілому» [4, с. 686].

Саме права і свободи особи повинні обумовлювати зміст і характер чинних законів і діяльності компетентних органів і посадових осіб, спрямованої на забезпечення гідного положення людини в соціальній ієрархії. Громадянське суспільство й правова держава об'єктивно зацікавлені у тому, щоб віддавати перевагу винятково правовим законам, які за своєю суттю покликані сприяти зміцненню соціального й правового статусу кожної особистості.

Найголовніший критерій закону, що виходить на ціннісно-правові параметри, полягає у сприянні регулятивного потенціалу даного закону з забезпечення прав і свобод особи, реалізації життєво важливих інтересів і потреб кожного члена суспільства. Кожен правовий закон в остаточному підсумку виходить із адекватного відбиття ціннісного потенціалу діючої демократичної конституції.

У схемі співвідношення і взаємозв'язку права і правових законів саме право з'являється не у формально-нормативному змісті, не наслідком правотворчої діяльності держави, а в якості соціальної цінності, ефективного соціально-регулятивного феномена, що обумовлює прискорене формування й повноцінне функціонування громадянського суспільства і правової державності. Якщо право представляти в іншому вимірі, тоді підстав для виявлення особливого, якісного характеру співвідношення і взаємозв'язку

права і закону не існує, оскільки практично мова може йти лише про співвідношення будь-яких законів, що видаються державою, і позитивного права. Поява і функціонування правових законів у межах дії позитивного права можлива, по-перше, лише в умовах істотного збагачення позитивного права і його компонентів ідеями, принципами, цінностями природного права, по-друге, за наявності реальних інститутів громадянського суспільства.

Дійсно правовий закон, будучи соціальною цінністю, орієнтується на весь потенціал права, що й обумовлює наявність природного співвідношення між цими регулятивними явищами й тим самим формує засади належного порядку у всій системі багатогранних суспільних відносин.

Соціальна значимість наявності й функціонування правових законів повинна бути в центрі пильної уваги всіх трьох галузей державної влади. «Оцінка закону, як правового, і відношення до нього, на думку О.Ф. Скакун, у значній мірі залежать від загальної й правової культури суспільства. Яке суспільство, такі і його розуміння про право й справедливість. Народ, що має низьку правову культуру, може запропонувати і підтримати і неправовий закон. Раніше, ніж народ усвідомлює необхідність правового закону, його виникнення може стимулювати правова доктрина, наукова думка в правотворчості» [5, с. 293]. Законодавча влада покликана бути на передньому рубежі сприйняття будь-яких ідей, пов'язаних з насиченням системи права правовими законами. Якщо конкретні закони не відбивають природні права й свободи людини, дані йому по факті народження й існування, і не співвідносяться з нормами і принципами міжнародного права з прав людини, законодавча влада зобов'язана вносити в такі закони істотні корективи, наближати потенціал подібних законів до параметрів законів правових. О.Ф. Скакун справедливо відзначає: «Розходження правових і неправових законів має практичний результат – створення механізму контролю над змістом законів, над їхньою відповідністю загальнолюдським цінностям. За допомогою такого механізму відміняється закон, що визнається неправовим. У більшості розвинених демократичних країн такий механізм існує. Він

іменується конституційним контролем. В Україні його здійснює Конституційний Суд, що вирішує питання про відповідність законів і інших правових актів Конституції України» [5, с. 295].

Якщо закон не відповідає положенням демократичної конституції, ігнорує права і свободи людини, не сприяє нормальному стану життєдіяльності членів суспільства, він повинен визнаватися неправовим і відмінятися парламентом. Це буде означати, що в громадянському суспільстві, що формується, функціонує право як ціннісне явище, що цілком заохочує й ініціює функціонування переважно правових законів.

Визнання прав і свобод людини як вищої соціальної цінності спонукає правову державу, що формується, законодавчу владу суворо додержуватися загально визнаних принципів і норм міжнародного права з прав людини й втілювати ці цінності у відповідних правових законах. Впровадження в громадське життя ціннісних засад пріоритету права й верховенства правового закону стає істотним фактором становлення, зміцнення й розвитку правової основи громадянського суспільства і правової держави. Тим самим підсилюється ціннісний характер співвідношення і взаємозв'язку права і правового закону.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев, С.С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования [Текст] / С.С. Алексеев. — М.: Статут, 1999. — 712 с.
2. Четвернин, В.А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию [Текст] / В.А. Четвернин. — М.: Изд-во ИГиП РАН, 1993. — 141 с.
3. Поляков, А.В. Общая теория права. Курс лекций [Текст] / А.В. Поляков. — Спб.: Юрид. Центр Пресс, 2001. — 642 с.
4. Нерсесянц, В.С. Конституционная модель правового государства в России. Проблемы общей теории права и государства [Текст]: учебник для вузов / В.С. Нерсесянц. под общ. ред. члена-корр. РАН, доктора юрид. наук, проф. В. С. Нерсесянца. — М.: Издательская группа НОРМА—ИНФРА • М, 1999. — 813 с.

5. Скакун, О.Ф. Теорія держави і права. Енциклопедичний курс [Текст]/ О.Ф. Скакун . — Х.: Еспада, 2005. — 776 с .